Վ. ՏԵՐՈՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄՆԻՆ

Ժամանակի գիտական-հասարակական անվանի գործիչ և մտավորական Վարազդատ Տերոյանը ներկայիս հասարակայնությանը գրեթե անհայտ է մնացել. Ասպարեզ մտնելով XX դ. սկզբին, նա իր ոչ երկարատև կյանքի ընթացքում զբաղվել է տարաբնույթ բազմաթիվ հարցերով:

Վարազդատ Մկրտչի Տերոյանը (Դերոյան, ծն. Վան, 1887 թ., փետրվար) հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչներ, ՀՀԴ անդամներ Վազգեն (Տիգրան) և Ժենյա (Զարուհի) Տերոյանների կրտսեր եղբայրն էր: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում: Այնուհետև, 1909–1914 թթ., ուսումը շարունակել է Սորբոնի, գերմանական և ավստրիական համալսարանների փիլիսոփայական ֆակուլտետներում: Կատարյալ տիրապետելով ֆրանսերեն ու գերմաներեն լեզուներին, նա բնագրերից թարգմանել է փիլիսոփայության դասականների՝ Հիպոլիտ Տենի, Իմանուիլ Կանտի, Բերգսոնի, Հեգելի, Սպինոզայի և այլոց հայտնի գործերը: Գրել է գիտական ուսումնասիրություններ՝ «Բերգսոնի էվոլյուցիոն թեորիայի մասին», «Կանտի պրագմատիզմը», «Պանգերմանիզմը և պատմափիլիսոփայությունը» և այլն: Գրել է նաև գրականագիտական հոդվածներ, ինչպես և թարգմանել է Անատոլ Ֆրանսի, Հանրի Բարբյուսի և այլոց գործերից:

Վ. Տերոյանի գիտակազմակերպչական գործունեության մեջ հատուկ տեղ է գրավում հայ փիլիսոփայական ընկերություն ստեղծելու ծրագիրը: Կազմել է այդ ընկերության կանոնադրության նախագիծը: Պատրաստել է հայերեն–գերմաներեն–ֆրանսերեն լեզուներով փիլիսոփայական բառարան: Աշխատել է Գրապալատում, որպես միջազգային գրափոխանակման բաժնի վարիչ, 1934 թ.՝ Լուսաշխին կից գիտաշխատողների սեկցիայում՝ որպես գիտաշխատող:

Հարազատ ժողովրդի և հայրենիքի նկատմամբ ունեցած ջերմ սերն ու նվիրածությունը չէին կարող Վ. Տերոյանին թողնել լոկ սառնասիրտ դիտորդի դերում: Ինչպես հայ մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ, նա ևս իր ուժերը նեբածին չափով աշխատում է օգնել բզկտված ու ծանր վիճակում գտնվող Հայրենիքին:

1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին մասնակցել է Այգեստանի ինքնապաշտպանական մարտերին: 1919 թ. հունվարի 9-ին Երևանում կայացած հայ գաղթականների ներկայացուցիչների ժողովի կողմից ընտրվում է Արևմտահայերի 2-րդ համագումարը նախապատրաստող կոմիտեի կազմում: Հանդես է գալիս զեկուցումով: Ապա ընտրվում է գործադիր կոմիտեի նախագահ: Արևմտահայ գործադիր կոմիտեի որոշմամբ նույն թվականի ապրիլի 24-ին Վ. Տերոյանը մեկնում է էջմիածին՝ հարթելու ՀՀ կառավարության և գեներալ Անդրանիկի միջև ծագած տարաձայնությունները:

1919 թ. Վ. Տերոյանը ծառայության է անցել Մերձավոր Արևելքի Օգնության Ամերիկյան կոմիտեում (Ամերկոմ), որտեղ տնօրինել է ուսումնական հաստատությունները, որբանոցներն ու հիվանդանոցները: Նրա անմիջական ջանքերով

որբերի համար կազմակերպվում է երկու դպրոց. Երևանում՝ 3500 և Ալեքսանդրապոլում՝ 4200 աշակերտներով: 1922 թ. Վ. Տերոյանը նշանակվում է Ամերկոմի ուսումնական հաստատությունների վերատեսուչ:

Ապրելով մեծ ողբերգություն ապրած հայ ժողովրդի կյանքում կատարվող փոփոխությունների դարաշրջանում, Վ. Տերոյանը գրում է մի շարք հոդված–առաջարկություններ՝ «Ծրագիր վերաշինության», «Գաղթական հարցեր» և այլ գործեր: Նրա ինչպես գիտական, այնպես էլ հասարակական հնչողություն ունեցող բազմաթիվ աշխատություններ մնացել են անիրագործելի՝ խորհրդային իշխանության տարիներին երեք (1922, 1924, 1931) և 1935 թ. չորրորդ անգամ ձերբակալվելու և Սիբիր աքսորվելու պատճառով, որտեղ և մահացել է 1938 թ.:

Ազգության շահերն ամեն ինչից վեր դասող, պետականորեն մտածող այս գործիչը քաղաքացի էր բառիս բուն իմաստով և մեծ հայրենասեր:

Ստորև ներկայացնում ենք 1916 թ. Պետրոգրադում կայացած համագումարի մասին Վ. Տերոյանի զեկուցումը, 1919 թ. Երևանում տեղի ունեցած Արևմտահայ 2-րդ համագումարում նրա ելույթը և 1919 թ. գեներալ Անդրանիկի և կառավարության հետ վարած բանակցությունների մասին Արևմտահայ գործադիր մարմնին ներկայացրած հաշվետվությունը՝:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

– 1 –

ԲԱՔՎԻ ԳԱՂԹ[ԱԿԱՆԱԿԱՆ] ՊԱՏՎԱՐԺԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Ապրիլի 19-ի երեկոյան ժամը 5-ին, Հայկավանի գաղթականներ ժողովմը գումարելով, իմիջիայլոց և զբաղվեցին հեռացող ներկայացուցիչի փոխարեն նորը ընտրելու հարցով: Ընտրվեցին պ.պ. Վ. Տերոյան ներկայացուցիչ և Դ. Քաջբերունի անձնափոխանորդ: Պատիվ ունենք ներկա գրությամբ այս մասին հայտնելու պատ[վարժան] կոմիտեիդ:

20 ապրիլի 1916
Հայկավան

Ժողովի
Քարտուղար Գր. Քաջբերունի
Նախագահ Վ. Տերոյան

Հայաստանի Ազգային արխիվ Պ (այսուհետև՝ ՀՀԱՊ), ֆ. 27, ց. 1, գ. 286, թ. 16: Ինքնագիր:

՝ Վերջինիս բնագիրը հայերեն է և լույս է տեսնում առաջին անգամ:

– 2 –

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆ
ՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՆՊԱՍՏՈՂ ՕՐԵՆՔՈՎ ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ ՀԱՅԿ[ԱԿԱՆ]
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ I ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՊԵՏՐՈԳՐԱԴՈՒՄ

1916 մայիս 10–13

Նախքան բուն զեկուցման անցնելը, պարտք եմ համարում հայտնել, որ համագումարի արձանագրությունները դեռ չեն տպագրված. այդ պատճառով իմ զեկուցումը լինելու է փաստականից ավելի տպավորությունների և տրամադրությունների զեկուցում, և նույնիսկ աշխատանք մեր կոմիտեին էլ գործակից և աջակից դարձնելու համագումարի տրամադրության, ցանկությունների և որոշումների իրագործման:

Ինչպես հայտնի էր թերթերից և մեր մասնավոր տեղեկություններից, գաղթականական գործերով զբաղվող հայկ[ական] հաստատությունների համագումարը տեղի ունեցավ Պետրոգրադում, 142 պատգամավորների մասնակցությամբ: Հարգելի կոմիտեիդ երեք ներկայացուցիչները չկարողացան դժբախտաբար – Ձեզ հայտնի պատճառներով – ներկա գանվել նախապատրաստական ժողովի աշխատանքներին, ուր վճռվելու էին իրավասության, նախագահական կազմի, աշխատանքի բաժանման, և այլն նման հարցերը: Համագումարի ընդհանուր տրամադրությունը և մտադրությունը ավելորդ դարձրին ոչ միայն ինձ, այլև Կովկասից հետզհետե հասնող նոր պատգամավորների համար էլ, վերոհիշյալ հարցերի վերարծարծման կարիքը: Նախագահ էր ընտրվել պ. Ս. Գ. Մամիկոնյան[1], Մոսկվայի սլատգամավորը. օգնականներ էին պ. պ. Գ. Ֆ. Ջալխուշյան[2], Ա. Բ. Ասրիբեկյան[3] և պրոֆ. Վարդանյան[4]. քարտուղար՝ Հ. Թագևոսյան[5] մի քանի օգնականներով:

Հանդիսավոր բացումը կատարվեց մայիսի 10-ին ժամը 2-ին կեսօրից հետո, «Երկրաչափների ընկերության» դահլիճում: Գուցե բարձրաստիճան հյուրերի մասնակցության ենթադրությունն էր պատճառը, որ Հայկ[ական] համագումարը ստիպված էր օտար լեզվով կատարել իր հանդիսավոր բացումն, և իր ցանկությունների ու հույսերի արտահայտությունը: Ձեզ բոլորիդ հայտնի են արդեն, թերթերից և մասնավոր տեղեկություններից, թե ինչքան բարձր հայրենասիրությամբ և մեծ գութով տոգորված էին արտասանած ճառերը, մեր Հայրենիքի և մեր դժբախտ եղբայրների մասին. ես խնայում եմ Ձեր ժամանակը: Մասնավոր պաշտականություն դրվեց պետական Դումայի մեր պատգամավորի վրա[6], այդ հանդիսավոր ժողովում արտահայտելու մեր շնորհակալությունները ռուսական պետության և հաստատություններին – գլխավորապես «Տատիանայի կոմիտեին»[7] – մեր դժբախտ հայրենակիցներին ընծայած հետաքրքրության և խնամքի համար:

Նույն օրը երեկոյան իսկ սկսվեցին սեկցիաների նիստերը, որոնք չարունակվեցին անընդհատ չորս օր (որովհետև կարիք եղավ մեկ օր երկարաձգելու իրավունք ստանալ), օրական մի քանի անգամ յուրաքանչյուրը.

իսկ ընդհ[անուր] ժողովները օրական մի քանի անգամ կանոնավոր կերպով տարվեցին. վերջին օրը երկու ընդ[հանուր] ժողով եղավ: Այս բոլորը ապացույց են աշխատանքի ներուժության գուցե, բայց ոչ ընդարձակության և հիմնավորության: Ըստ որում, Կովկասից, կամ զուտ գաղթականական մարմիններից թեև քիչ թվով ներկայացուցիչներ կային, բայց հարցերի ծանրությունը և դեպի գործ տածած հետաքրքրությունը բնականորեն ամբողջ աշխատանքը գրեթե գցել էին նրանց վրա: Մյուս կողմից, այդ նորն հանգամանքի շնորհիվ, դործը տարվեց բավական նեղ սահմաններում և թույլ հիմունքներով, ու գաղթականների ներկա վիճակը, վերաշինությունը, ներգաղթը, ինչպես և գաղթակ[անական] մարմինների հաշվետվությունը, գործունեության վերաբերյալ սկզբունքների մշակումը և պարզաբանումը, նաև բազմաթիվ զեկուցումները համարյա թե ոչ մի արձադանք չգտան համագումարի մեջ: Որչափ որ այս և նման բաները մի այդպիսի համադումարի ամենաբնական զբաղմունքները պիտի լինեն, բայց և այնպես նա ամբողջովին լցված էր այն հատուկ գիտակցությամբ, որ ոչ մի համագումար չի կարող լուծել և կարգավորել ոչ միայն այդ և նման բազմաթիվ հարցեր, այլև դարմանել շատ վիրավոր և ախտավոր կողմեր ու գործին տալ բնական ընթացքը, եթե գաղթակ[անական] գործը մնալու է նորեն անկազմակերպ վիճակի մեջ, ինչ որ եղել է մինչև այժմ: Այդ պատճառով համագումարը առաջին վայրկյանից իսկ զգում էր, որ մի ծանր քար միայն պետք է շարժի նա տեղիցը, որպեսզի կառքը առաջ դնա. և այդ միակ ծանր քարը, գաղթականական գործի կազմակերպությունն էր:

Նախքան այդ հիմնական աշխատանքին անցնել, ես համառոտ կերպով կներկայացնեմ — դժբախտաբար միայն հիշողության վրա հիմնվելով — մյուս սեկցիաներում կատարված աշխատանքների բովանդակությունը, շուտով կենտրոնացնելու համար Ձեր ուշադրությունը «կազմակերպչական սեկցիայի» աշխատանքների վրա:

Ի միջի այլոց հայտնում եմ, որ գործում էին հինգ սեկցիաներ, ուր կայացած որոշումները շատ քիչ փոփոխություններով անցնում և հաստատում էին ընդհ[անուր] ժողովների մեջ:

I. Դպրոցական սեկցիա.— Ինչպես այս, նույնպես և բոլոր սեկցիաներում համարյա թե պակասում էին զուտ դաղթակ[անական] դպրոցներին կամ գործին հմուտ և հեղինակավոր ներկայացուցիչներ: Ես ստիպված էի իմ ամբողջ ժամանակը տալ կազմակերպչական սեկցիային: Բայց այն տրամագրելի ժամանակը, որ ինձ մնացել էր, ես գործադրեցի այս սեկցիայում անցկացնել տալու, ըստ իս հիմնական այն տեսակետը, թե գաղթականների դպրոցական գործը ունի այժմ երկու կողմ. Որբանոցները ներկայացնում են դպրոցական տևական միավորներ, իսկ Դպրոցները՝ պատահական և անցողական միություններ: Այդ պատճառով որբանոցները պիտի այժմյանից իսկ դնել հաստատուն և կատարյալ հիմունքների վրա, և ազատել գոնե այդ հաստատությունները անկանոնություններից և պատահական ազդեցություններից. պիտի բարձրացնել գոնե 25 ռուբլու յուրաքանչյուր որբի ամսական ծախսը: Գաղթականական գործի կենտրոնացումը պիտի ստեղծեր նաև դպրոցի կենտրոնացում մի մարմնի և մի որոշ կա-

նոնադրության շուրջ, որ պիտի կազմի և մշակի նորընտիր կոմիտեն: Սեկցիան բերեց նաև ուրիշ առաջարկներ, հիմնված պ. պ. Հ. Թադևոսյանի և Տ. Ռասմաջյանի՝ զեկուցումների վրա, դպրոցական առարկաների, դասագրքերի, տեսակների և գաղթական ուսուցչության վերաբերմամբ, որոնց մասին ես ստիպված եմ այստեղ համառոտ լինել:

II. Գյուղատնտեսական ելևմտական սեկցիա.— Եթե Վերաշինության սեկցիա կազմել կարելի չեղավ, այդ նրա համար է, որ Վերաշինությունը իբրև իաղաղ ժամանակի աշխատանք, ներկա օրերում չի կարող գործադրվել, և այժմ կարելի է միայն եղածը կործանումից և ոչնչացումից պաշտպանելով զբաղվել: Վերաշինությունը ապադայի գործ է. այժմ շատ քիչ բան կա անելու այդ ուղղությամբ: Այս տեսակետը, որչափ որ ընդունված, պետք եղած ճշտապահությամբ երևան չեկավ, սակայն սեկցիայի բերած բոլոր առաջարկությունների մեջ: Գյուղատնտեսական և առհասարակ տնտեսական վիճակի բարվոքման համար բերած բազմաթիվ առաջարկություններից կարևոր է այժմեն իսկ հոդ տանել մի շարք տեղական թանկագին բույսերի և կենդանիների վրա, որպեսզի տեսակը չոչնչանա. խնամքի տակ առնել լքված այգիները, տունները և դյուղատնտեսական հաստատությունները, և այլն: Իսկ երբ պետք լինի Վերաշինության, յուրաքանչյուր գաղթականի հատկացնել առնվազն 135 ր[ուբլի] իր այդ կարիքների համար: Նկատի առնելով 200000 գաղթականների ներկայությունը, այդ գումարը կլինի ուրեմն 27000000 ր., որն եռապատկվում է, եթե Վերաշինությունը տարածվի ոչ միայն գյուղատնտեսական կարիքների, այլև ընդհանուր տնտեսության և ընտանեկան հարկի շինության վրա: Համադումարը չդժվարացավ այսքան խոշոր ծրագիրների քվեարկության մեջ, քանի որ Վերաշինությունը կարող է լինել պետական ձևով և այս չափով առնվազն:

III. Բժշկական սեկցիա.— Ծանր աշխատանքներ չուներ կատարելու այս սեկցիան. Նա բերում էր այն առաջարկությունը, թե քանի որ գաղթականների բժշկական դործը իր վրա է վերցրել «Քաղաքների միությունը», լավ կլինի որ, այն հայկական կազմակերպությունները, որոնք դեռ զբաղվում են բժշկական դործերով, թողնեն այդ էլ նույն միության, և աշխատեն ընդհակառակն հիմնել կաշվի (մաշկային — Ռ. Ս.) և հոդեկան հիվանդության համար հիվանդանոցներ. մանավանդ առաջինի համար, որ լայն չափերով տարածված է գաղթականների մեջ:

IV. Իրավաբանական սեկցիա.— Ավելի դեղեցիկ ցանկություններով երևան եկավ այս սեկցիան. ցուցակադրելու և փաստադրելու ամբողջ հայ ողբերդությունը թվական ու փաստական տվյալներով, և հայկական ոճրապատումը իբրև պատմական հուշարձան հրապարակի վրա դնելու, հաշվելու հայկական կորուստները թվերով, գնով և արժեքով: Բացի այդ պետք է այժմվանից իսկ ապահովել դաղթականների իրավական և հասարակական դիրքը իրենց դտնված տեղերումը, նույն տեղերի իշխանությանց և պայմանների հանդեպ. միջնորդել քրդերի զինաթափությունը լիակատար կերպով իրադործելու, հոդ տանել դրավված վայրերի մեջ կարդ և ապահովություն վերահաստատելուն, լքված սեփականությունները պահպանել և նրանց իրավական տերերին վերադարձնել, ու այդպիսով լուծել հին հոդա-

յին հարցը և տեղիք չտալ նման նոր հարցերի առաջ գալուն: Կազմակերպել առաջավոր դիրքերում փախստականներ հավաքելու և խնամելու գործը, և վերջապես աղքատ դիմումներ կատարել, կամավորներ տվող ազգին ինայելու նաև գերիներ ունենալ նույն պետության մեջ, ուր հայ գերիների թիվը մոտ 2000-ի կհասնի:

V. Կազմակերպչական սեկցիա.— Ես կարիք եմ համարում հայտնել, որ Պետրոգրադի համագումարը միայն մի գրական, չոչափելի գործ կատարեց. ե ըստ իս այնքան մեծ է այդ միակ գործի արժեքն իսկ, որ նրա բոլոր մյուս պակասությունները դրանով ծածկվում են: Դա գաղթականական գործի օրենսդրական ու վարչական կազմակերպությունն է: Ես պատիվ եմ ունեցել, սկզբից մինչև վերջը, մասնակցել նրա աշխատանքներին, պաշտպանելով այն տեսակետները, որոնք Ձեզ հայտնի են, և Ձերն իսկ են: Ամբողջ համագումարն էլ այն կարծիքին էր, որ առանց այդ կազմակերպության, ոչ մի ցանկություն չի կարող իրականանալ, կամ համագումարը ոչինչ պիտի չկարողանա կատարել: Բացի այդ, միաձայնություն կար նաև այն կետում, որ գաղթականական գործը անկարելի է թողնել այս վիճակում, որ անհրաժեշտ է ստեղծել ուժերի կենտրոնացում և աշխատանքի բաժանում, որ պետք է վերջ տալ անհաշիվ և անպատասխանատու գործունեության, և ստեղծել պատասխանատու մարմիններ, որոնց բաղկացուցիչ տարրերը հեռու լինեն նեղ հաշիվներից, անձնական հակումներից և իրենց ժամանակի քմահաճ տրամադրելուց. ըստ որում բարեգործության մեջ էլ կարող են գոյություն ունենալ սիրողներ և թերուսներ: Ահա այն ընդհանուր հիմունքը, որոնց շուրջ, ըստ իս, միանում էին տրամագծորեն հակառակ սկզբունքների վրա կանգնողները:

Գլխավոր տարակարծությունները, վերոհիշյալ սկզբունքների գործադրության մեջ, կգտնվեին ընդհանրապես գաղթավայրերի (Կովկաս) և գաղութների (Ռուսաստան) ներկայացուցիչների միջև: Ո՞ւր պետք է լինի կեդրոնը, գաղթականական գործի այդ ռասիոնալ կազմակերպության: Մոսկվայի և Պետրոգրադի մեր հայրենակիցները գաղթականական գործի ներկա անմխիթար կացության պատճառները գտնում էին ոչ միայն կենտրոնացման չգոյության մեջ, այլև նրանում, որ այդ գործը գտնվում է գաղթավայրերում, Կովկասում: Կովկասյան մթնոլորտը թունավորված է ազգամիջյան, կուսակցական և գավառական ախտերով. գործը տուժում է գործի ղեկավարության շատ մոտիկությունից: Ընդհակառակն մայրաքաղաքը կարող է մի իրազեկ համադրություն ներկայացնել ակադեմիական տեսականության և իդեալ գործնականության. որչափ որ հեռու գործից, բայց նույնքան ավելի ուժեղ, որովհետև մոտիկ ուժի և իշխանության աղբյուրներին:

Որ այս հիմունքներն ապացույց են այն համառ հետևողականության, որ նկատվել է սկզբից ևեթ գաղթականական գործի մեջ անընդհատ աբստրակցիա կատարելու, անընդհատ կենդանի իրականությունից կտրվելու և հեռանալու համար — ինձ թվում է, որ դա արևի լույսի պես հայտնի է բոլորիդ, և ես ավելորդ եմ համարում դրանց հերքումները և հակափաստերը բերել այստեղ, որոնք Ձերն իսկ են, և ավելի հիմնավոր, քան ես կկարողանայի երբևիցէ տալ: Բայց համագումարի մեծագույն փորձությունը այս

ինդրի մեջն իսկ էր: Պետք է չմոռանալ երկու բանակների ջերմ հայրենասիրությունը և անսահման գութի գիտակցությունը, եթե տեսնում ենք համագումարի հաղթական վճռականությունը, այս տարակարծությանց մեջից, ճնշող մեծամասնությամբ, գաղթականների ճակատագիրը էքսպերիմենտների չենթարկելու և իրականությունից չհեռանալու համար:

Երկրորդ գլխավոր տարակարծությունը գործի կեդրոնացման վարչական ձևի մեջն էր, և որն առաջուց վճռված լինելով, պակաս չնպաստեց առաջին տարակարծության բառնալուն: Բագվի պատգամավորները շուտով զիջեցին կեդրոնացման երկվության սկզբունքից, որի շուրջ ի ներքուստ համաձայնություն էին կայացրել իրենք, տեղ տալու համար մի ավելի ռասիոնալ կազմակերպության, որ գաղթող ուրիշ ազգերի մեջ էլ ընդունելի է: Նախ ասենք, որ ընդհանուր համաձայնություն կար, որ կեդրոնի վարչական կազմը պետք է կազմված լինի ռոճիկավոր ընտրյալներից. և որովհետև դժվարությունները բազմատեսակ են հաճախակի համագումարների համար, ուստի կարելի է կազմել համագումարի տարրական մի պատճե, մոտավորապես վաթսուն հոգուց բաղկացած մի մարմին, որ կոչվելու է «Պատերազմից վնասվածներին օգնող Հայկական կեդրոնական կոմիտե»: Սրա մեջ մտնում են իրենց գործի մեծության չափով, հայկական հաստատությունների ներկայացուցիչները: Համագումարը նշանակեց այն մարմինները, որոնք կարող են ընտրող լինել, ընտրությունը թողնելով իրենց: Այստեղ անսխալ լինելու փոքրիկ հավակնությունը պիտի ներեք ինձ, որ մանրամասն ցուցակը չբերեմ. միայն մի քանի բացառիկ կետեր եմ ուզում երևան հանել: Նախ որ, այդ մարմինը կարող է իր թիվն ավելացնել, եթե անհրաժեշտ գտնի: Երկրորդ, Վեհափառ կաթողիկոսը՞ կարող է «Եղբայրական օգնության» մարմիններից պատգամավորներ ուղարկել, ինչ թվով, որ Նորին Սրբության հաճելի կթվի: Երրորդ, այդ 60 հոգու մեջ են տասն գաղթական ներկայացուցիչներ, որոնք կընտրվեն դոյություն ունեցող տաճկահայ նույնատեսակ մարմիններից:

Այս «Կեդրոնական կոմիտեն» իր նիստերը գումարելու է Կովկասում, տարեկան առնվազն երկու անգամ: Որպեսզի համագումարի քարոզած համերաշխությունը կատարյալ լինի, նա ոչինչ չարած իսկապես, որ այս կամ այն կերպ չնպաստեր դրան: Նա նույնիսկ իր ճակատագիրը, կամ իր ցանկությունների իրագործման առաջին քայլն իսկ հանձնեց նրանց ձեռքը, որոնք դուցե ներկա դրության հեղինակներն են, ընտրելով ինն հոգուց կազմած մի մարմին, որը լինելու է Կեդրոնական կոմիտեի կորիզը, և նրա գոյությունն իրականացնող, նրանք են՝ Պետրոգրադից՝ Ասրիբեկյան Ա. Բ., Մոսկվայից՝ Մամիկոնյան Ս. Գ., Նոր-Նախիջևանից՝ Զալխուշյան Գ. Ռ., Բաքվից՝ Տեր-Միքայելյան Հ. Բ.[10], Թիֆլիսից՝ Առաքելյան Հ.[11], Հարությունյան Ս.[12] և Սահակյան Ա.[13], «Եղբայրական օգնությունից»՝ Հ. Գարեգին վարդապետ, և դաղթականներից՝ Թերլեմեզյան Փ.[14]: Թեև առարկվեց, որ անհամերաշխներին տեսականորեն համերաշխեցնելով չէր, որ պիտի առաջ դար ցանկալի համերաշխությունը, և ընդհակառակն վասնգ կար հակառակ հետևանքի հասնելու, բայց գոնե հինգ հոգու համերաշխությունն ապահովված էր «Կեդր[ոնական] կոմիտեի» հաջողության համար: Կեդրոնական կոմիտեն իր միջից ընտրելու է յոթն հոգուց

բաղկացած մի մարմին, որը լինելու է ռոճիկավոր, և իր կողքին կազմած հանձնաժողովներով դառնալու է գաղթականական ամբողջ գործի տերն ու իրական վարիչը: Գոյություն ունեցող մարմինները պահելու են իրենց ինքնավար գործունեությունը, անշուշտ միշտ համերաշխեցնելով այն, Կեդր[ոնական] կոմիտեի գործունեության հետ: Կեդր[ոնական] կոմիտեն ունենալու է իր ներկայացուցիչ մարմինը Պետրոգրադում, նպաստ ստանալու և բաշխելու գործի վերաբերմամբ:

Ահա համագումարի «միակ» աշխատանքի գլխավոր դծերը, նրա կազմը, գործելակերպը, օրակարգը և նման բաները եղել են գուցե շատ պակասավոր և քննադատելի. մի պակասություն է գուցե նաև այն, որ նա միայն դրական գործ է կատարել և մնացել է ընդհանրացումների և ցանկությունների բնագավառում. նրա ձգտումները համազգային են եղել, բայց ոչ կազմը, ե. այլն, նման բազմաթիվ առարկություններ:

Բայց նրա գործունեության մեջ մեծ դեր է ունեցել իր կազմի որակը և ոչ թե քանակը. Կովկասից եթե գալու լինեին 50-ի տեղ 100 պատգամավոր, ես հավատացած եմ միայն պիտի ավելի հեշտացնեին կատարած աշխատանքը, և միայն այդքան: Հրապարակի վրա դրված հարցը մի թշվառ ժողովրդի օգնության կազմակերպությունն էր. այդ տեսակետից համադումարը, եթե ոչ շատերի, բայց գոնե գաղթական պատգամավորների սպասելիքներն իրականացրեց և արդարացրեց: Ահա թե ինչո՞ւ համար է, ես թույլ եմ տալիս ինձ հարցնել պատկառելի կոմիտեիտ, թե ինչքա՞ն կարող է նա նպաստել համագումարի որոշումների իրականացման:

Վ[արազդատ] Տերոյան

«Բաքվի Հայոց Գաղթականական Կոմիտեին»
7 Հունիսի 1916 Բաքու

ՀԱԱ Պ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 286, թ. 1–6: Ինքնագիր:

– 3 –

ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐ!

Արևմտահայ Բ. Համագումարը բացվում է քաղաքական և տնտեսական, նույնիսկ սոցիալական բոլորովին այլ պայմաններում, քան Ա. Համագումարը: Մոտ հինգ տարի է, ինչ մենք թողել ենք մեր հայրենիքը և ապրում ենք վախստական, գաղթական վիճակով: Մեր հայրենիքի հետ թողել ենք մենք նաև մեր իբրև կազմակերպված ժողովուրդը և համայնք ապրելու ձևերը և հաստատությունները: Ակայն երբեք մենք չթողինք իբրև կազմակերպված ժողովուրդ և համայնք ապրելու մեր կամքը, պահանջը և հատկությունը: Այդ կամքի արտահայտությունը պերճախոս կերպով երևան եկավ Ա. Համագումարի ժամանակ, երբ մենք այնքան շատ կազմակերպություն ունեինք, որ կարողացանք սոսկ մեր ընկերություններին, միությունների և հաստատությունների ներկայացուցիչները հավաքելով, կազմել ժողովրդական ներկայացուցչություն: Բայց, ինչպես երևում

է, գաղթից շատ տարիներ հետո միայն մենք հնարավորություն պիտի ունենանք հասկանալու գաղթի բերած չարիքների մեծությունը. խորությունը և անսահմանությունը, որովհետև և ռուսական հեղափոխությունը և դրան հետևող գերմանո-թուրքական ներխուժումը մեր նոր հայրենիքի սահմաններում, փոթորիկի պես ավլեցին և գեն չպրտեցին, իբրև աչնան տերևներ, մեր բոլոր միությունները, ընկերությունները և կազմակերպությունները: Այսօր, սակայն, երբ փոթորիկն անցել է և շատերը կարծում են, թե ծագել է մի կենարար և լուսավոր արև, այսօր մենք նորից հավաքվում ենք սոցիալական բոլորովին այլ պայմաններում, ուր ոչնչացած կազմակերպությունների տեղ մի նոր, ավելի ուժեղ, ավելի հաստատուն և տևական կազմակերպություն ստեղծելու մեր կամքն է ամենից առաջ մեր այստեղ հավաքվելու raison-d'être կազմում: Այն օրվա կազմակերպությունների կազմակերպումը պետք է լիներ Ա. Համագումարը. այսօրվա անկազմակերպության կազմակերպությունը պետք է լինի Բ. Համագումարը:

Առաջին անգամ, երբ մենք հավաքվեցինք, տնտեսական շատ ավելի նպաստավոր պայմաններու մեջ էր գտնվում մեր ժողովուրդը, քան այսօր: Ես դժվարանում եմ Արևմտյան Հայաստանի գաղթական ժողովրդի տնտեսական թշվառությունները այնքան նսեմացնելու, որ քաջություն ունենամ խոսքով արտահայտելու այդ: Երբ դուք դես ու դենից կարգում եք դիակներ կրծողների, ավելցուկներով կերակրվողների, իրենց պատիվը ծախողների մասին և տեսնում ամեն քայլափոխին գերեզմաններից փախածների կմախքացած և զարհուրելի կերպարանքները, այն ժամանակ թույլ տվեք, որ ես հրաժարվեմ ավելի երկար ու ավելի մանրամասնորեն նկարագրելու հին-պատմական ժողովրդի այդքան մեծ թշվառությունը և մարդկությունից ունեցած հեռավորությունը: Մեր ժողովրդի տնտեսական կործանման այսպիսի սարսափելի պայմանների մեջն է հավաքվում Բ. Համագումարը, մինչդեռ այն ժամանակ մենք կուլտուրական պահանջներով էինք հրապարակ գալիս ընդհանրապես:

Ավելի մեծ տարբերություն կա այն օրվա և այսօրվա քաղաքական կացության մեջ: Այս երկու տարիները (1917–1918 թթ. – Ռ. Ս.), որոնք բաժանում են այն օրերը այս օրերից. քաղաքական պատկերի հորիզոնականը դարձրել են ուղղահայաց և ընդհակառակն: Մի աննկարագրելի համեստություն կար այն օրերի մեր քաղաքական գաղափարների մեջ. մեր պարտությունը մեր ուղեղում ստեղծել էր ուղիղ և ճշմարիտ մտածողության անկարելիությունը և գերմանական հաղթանակները բռնակալորեն մեզ դարձրել էին առանձնատեսակ ռեալիստներ: Մեր քաղաքական իդեալների համար մեր ամբողջ տնտեսական և սոցիալական կացությունը կործանելուց հետո մենք քաղաքական իդեալներ ունենալու անընդունակություն էինք երևան բերում կատարելապես և միայն մի ցանկություն ունեինք մեր բազմաթիվ և բազմատեսակ խնամակալների կողքին ավելացնել մի ուրիշ տեսակի խնամակալություն էլ: Այդպես էր, որ մեր քաղաքական իդեալների դժգույն և անմիտ արտահայտություններից հետո, մենք մեր քաղաքական գործիչներին նույնիսկ բարեգործական և խնամակալության

Լինելու իրավունքը:

աշխատանքներին լծեցինք: Այդ էլ մի նոր տեսակի էքսպերիմենտ էր համոզվելու, թե գաղթական վիճակի ստեղծած չարիքը կվերանա գաղթական վիճակի վերացմամբ, ու այդ ուղղությամբ թափած ջանքերը զուտ կիսամիջոցներ են: Արդարացուցիչ շատ հիմունքներ կան այն օրերի այդպիսի աշխատանքներին և գուցե չպակասեն լրջմիտ խորհողներ այս օրերին էլ, որպեսզի արդարացնեն այդ էքսպերիմենտներից առած մեր դասերը և անհրաժեշտ համարեն, որ մենք ուրիշ բաների մասին էլ մտածենք: Զուր կլիներ ավելի երկար կանգ առնել այս տեսակետի հիմնավորման վրա: Ով այդպես չդիտե, նա երբեք էլ այդպես չպետք է գիտենա:

Ո՛չ թե միայն մեր թշվառության պրոբլեմի անլուծելիությունն է, որ մեզ սարսափեցնում է և հեռու պահում նախկին փորձերը կրկնելու փորձությունից, ո՛չ թե միայն Հանրապետական կառավարության թափած ջանքերի բավարարությունն է, որ մեր ուշադրության ծանրության կենտրոնը տեղափոխում է այլ ուղղությամբ, ոչ թե միայն մեր կատարածի և կրածի ինքնագիտակցությունն է, որ մեզ առաջնորդում է դեպի նոր հորիզոններ, այլև շատ ավելի զորավոր պատճառներ և պայմաններ մեզ ի վիճակի են կացուցանում, մեզ պարտադրում են մի անգամ ընդմիշտ և գուցե այսօր միայն հայտարարել մեզ կամ քաղաքականորեն մի միավոր կազմելու անընդունակ կամ քաղաքական-պետական կյանքով ապրելու պահանջատեր:

Որովհետև ժողովուրդների պատմության այս հսկայական լինելիության մեջ ապրելու միջին ճանապարհները ոչնչանում են բոլորովին և կլիին տեղ է մնում կամ օդի մեջ, կամ հողի մեջ: Ապրելաձևերի այս միջին ճանապարհների ոչնչացման պատմական վայրկյանում, հայ ժողովուրդը ուր էլ որ գտնվելու լինի, և ինչ պայմաններում էլ, դարձյալ կարող է ասել, որ իրեն համար գոյություն չունի այդ երկընտրանքը և այսօր չէ միայն, ոչ էլ այս պատերազմի ընթացքին, որ նա ապացուցել է օդի մեջ, լույսի մեջ, ազատության մեջ ապրելու իր կամքը: Կովկասյան սահմաններում ապաստանած փախստականությունը սոսկ իր ֆիզիկական գոյության պահանջմամբ մի անհերքելի ապացույց է եղել այդ համառ կամքի արտահայտության, անգամ եթե մոռանանք մեր հեռավոր և մոտավոր պատմությունը մի րոպեով: Բայց այս փոքրիկ փաստի մեծ ապացույցը հայ ժողովրդի ապրելու կամքը հիմնավորում է տևականորեն և ամբողջականորեն, որովհետև նա չէր կարող գոյություն ունենալ մեկ այլ տեսակի միջին ճանապարհի վրա, ուր մասերի կյանքը կարող էր հնարավոր լինել առանց ամբողջության կյանքի հնարավորության:

Հայ ժողովուրդը կարող է ապրել միացյալ, ազատ և անկախ Հայաստանի մեջ, կամ երբեք այլևս՝ այն հին և ավերակ միջին ճանապարհների վրա: Ամեն տեղ, ուր հնարավոր է հայ ժողովրդի անունից խոսել, մենք միևնույն բարբառն ենք լսում այս րոպեիս և ուրիշ կերպ չէր կարող լինել:

Եթե Համագումարը մեր ապրելու այդ միևնույն կամքի մի նոր արտահայտությունը պիտի լինի, այդ էլ այնպես միայն, որ հնարավոր դարձնե Հայրենիք վերադառնալը և վերաշինելը, որովհետև ահա երկիրը կանչում է մեզ և մեր ներգաղթի խնդիրը կարող է մեր քաղաքական իդեալների իրագործման առաջին քայլերից մեկը լինել:

Մեր քաղաքական իդեալների օրգանական կենսունակությունն է, որ պարզ ու պայծառ երևան է դալիս ամեն տեղ և մի ժողովրդի ապրելու հնարավորության հետ կապում այս բոպեիս նրա մեջ գոյություն ունեցող բոլոր հարցերը: Զէ՞ որ այդ այնպես չէր կարող լինել, եթե հաստարմատ կոճղի փչրված բեկորները խնամքով չհավաքվեն և կյանքի համար չնախապատրաստվեն, եթե հայկական բանակի բազմաթիվ և հեռավոր մասերը իրար չմոտենան և իրար չձուլվեն, եթե գաղթողների ներգաղթի հետ տեղի չունենար նաև տեղահանվածների տեղավորումը և վերադարձը, եթե բռնի իսլամացածներին հնարավոր չլիներ բռնի հայացնել և եթե մեր կորուստների անսահմանության հանդեպ կարելի չլիներ հատուցման մի անսահմանություն: Ոչ թե հայրենիքի ու վրեժի, այլ նույնիսկ սոցիալական անարդարության հրամայականն է իբրև ոճրագործ դատապարտելու այն քաղաքական գործիչներին, որոնք ժողովուրդների բնաջնջման գաղափարի մեջ բերում են մի ուրիշ ժողովրդի գործակցությունը: Այդ պատճառով է, գուցե, որ շատերն իրավունք կունենան անմարդաբնակ հայտարարելու նույնիսկ մեր Հայրենիքը և միայն մի տեր ու տիրական ճանաչելու այն տեղի համար:

Մեր ներքին հորիզոնի վրա չէին կարող իհարկե այնպիսի հեռանկարներ գծագրվել, եթե հեռավոր և արտաքին հորիզոնի մեծ լույսերի տակ հնարավոր չլիներ տեսնել մեր հոգու խորքը, մեր կատարածի արժեքը և կատարելիքի անհրաժեշտությունը: Ես ուզում եմ ասել, եթե հայ ժողովրդի անվերապահ և անսահման զոհաբերությունները մեծ պատերազմին ընթացքին այսօրվա համար եղած չլիներին, և եթե չհաղթանակեր ամբողջ աշխարհի մեջ մեր անկախ և ինքնուրույն ապրելու կամքի հետ բոլորի անկախ և ինքնուրույն կամքը: Այդ պատճառով է, որ մենք երախտագիտության զգացումները միայն կարող ենք ունենալ ամեն բանի և ամեն մարդու հանդեպ, որ այս կամ այն կերպ նպաստել է արդարության և ճշմարտության հաղթանակին նպաստելու համար մեր հաղթանակին:

Արևմտյան Հայաստանի փախստական հայության երկրորդ Համադումարը թող իր աշխատանքները սկսի այս լուսավոր և պայծառ երկնքի տակ և քաղաքական կացության ծանրաչափի բարձրագույն աստիճանի վրա: Թող նա մեծ ձայների մեջ մի փոքր ձայն լինի, մեծ հոսանքների մեջ մի փոքրիկ վտակ բազմապատկելու և մեծացնելու համար միևնույն ձայները և միևնույն տարրերը: Նրա համար այս բոպեն անվերադարձ է, ինչպես ամբողջ հայ ժողովրդի համար, նույնպես իր ամբողջ պատմության ընթացքին համար: Թող նա նույնիսկ անհամեստությամբ հնչեցնի իր ապրելու կամքը միաժամանակ այնքան զորությամբ և ուժգնությամբ, որ մեր կամքի ուժանակի առջև լսեն մեր խնդիրները, հակառակորդների չկամությունները և թերությունների անհեթեթությունները:

Այսօր ահա, ավելի քան չորս տարուց հետո, երբ մենք նոր էինք մտել պատերազմի մեջ, այսօր ահա մենք պետք է նորից բորբոքենք մեր հա-

վատքի խարույկը, մեր եղբայրների, մեր դաշնակիցների, մեր բարեկամների և մի քիչ էլ մեր սրտերի մեջ:

ՀԱԱ Պ, ֆ. 243, ց. 2, գ. 8, թ. 2–4: Վ. Տերոյանի ելույթի կոնսպեկտը գտնվում է ՀՀ կառավարությանն առընթեր ազգային անվտանգության ծառայության արխիվում գ. 440, թ. 45–51: Ինքնագիր:

Սույն զեկուցման կոնսպեկտի առնչությամբ կազմվել է ՆԳԺԿ-ի հետևյալ տեղեկանքը՝

Справка

Конспект речи Дерояна, произнесенной им во время состоявшегося в 1919 г. в г. Эривани съезда турецких армян, на котором он председательствовал, был избран в состав исполнительного комитета, а последним выбран его председателем.

Документ исключительно по содержанию дашнакского характера, где Дероян указывает о страданиях, принесенных жертвах, геройствах и т. д. армянского народа для создания единой объединенной независимой Армении. Этот конспект, написанный рукой Дерояна, изобличает его дашнакскую физиономию, что сам Дероян отрицает.

Уполномоченный Калашян

ՀՀ կառավարությանն առընթեր ազգային անվտանգության ծառայության արխիվ, գ. 440, թ. 44: Մեքենագիր:

– 4 –

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆ
Comite des Refugies de l'Armenie
30 ապրիլի 1919 թ.
նո. 7
Երևան

ՁԵԿՈՒՅՑՈՒՄ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄՆԻՆ ԳԵՆԵՐԱԼ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ[1] ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՎԱՐԱԾ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գործադիր մարմնի ապրիլ 20-ի և 22-ի նիստերի որոշման համաձայն ես սամսույս 24-ին Էջմիածին մեկնեցի բանակցելու գեներալ Անդրանիկի հետ, թուրքահայ առանձին զորամասեր կազմելու վերաբերմամբ:

Որովհետև այդ խնդիրը կապված էր ներդաշնի շտապեցման հետ և գաղթականության համար կյանքի և մահու հարց էր, ինչպես նաև Գործադիր մարմնի գոյության իրավունքներ էր շոշափում, այդ պատճառով էլ ես որոշեցի առանձին զորամասեր կազմակերպելու համար վարած իմ բա-

նակցությունների զեկուցումը տալ գրավոր, խուսափելու համար ապագային որևէ թյուրիմացություններից, անորոշության տեղիք չթողնելու համար այդ կենսական հարցի մեջ գեր ունեցող ուժերի վերաբերմունքի մասին: Մյուս կողմից ես չեմ կարող առաջուց չհայտնել, որ կատարելապես գիտակցում եմ, թե ի՞նչ եմ կատարում ես և այդ ծանր պատասխանատվության գիտակցությամբն է, որ ես հանձն առի Արարատյան Հանրապետ[ության]՝ կառավարության և Գործադիր մարմնի՞ ու գեներալ Անդրանիկի մեջ վարել այդ բանակցությունները, որոնք արևի լույսի պես պայծառ դարձրին ինձ համար թե հայ ժողովրդի և Հայրենիքի ճակատագիրը դարբնելու գործում ոչ մի դեր չունեն իրենք փախստականները և պետք է ենթարկվեն մի անզուսպ խնամակալության: Բայց այդ չէր կարող փախստական ժողովրդի համար վճռական նշանակություն ունենալ, եթե ներքին (մեզ հետ վարած) և արտաքին (ամբողջական Հայ դատի) քաղաքականությունը կանգնած լիներ այն ճանապարհի վրա, որ վտանգավոր, կասկածելի և կորստաբեր չլիներ փախստականության համար մասնավորապես և Հայ ժողովրդի համար ընդհանրապես: Այդ եզրակացության պետք է հաներ [հանգեր], ով էլ որ վարելու լիներ այդ բանակցությունները, և եթե ինձ վիճակվեց այդ դժբախտությունը, ապա ուրեմն թույլ տվեք հայտնել որ Հանրապետական կառավարության խտրական, եսասեր և աններող վերաբերմունքը պարզելով այստեղ ես միայն ի նկատի ունեմ առաջարկելու Ձեզ, դեռևս համագործակցության մի հնարավորություն փնտրելուց չհուսահատվել և աշխատել մեր ուժերով և մեր պարտականության ու իրավունքի չափով մեզ դուրս հանել Հանրապետ[ական] կառավարության բռնած արտաքին քաղաքականության կասկածելի և վտանգավոր ճանապարհից, եթե մենք իրավունք չունեցանք այդպես անել տալու նրան:

Շատ մեծ դժվարությամբ ինձ հաջողվեց գեներալ Անդրանիկին դուրս հանել իր արդար վրդովմունքի և զայրույթի տրամադրություններից դեպի հայ ժողովրդի ահավոր դժբախտության ներքին պատճառները, և այդտեղ ես պարտք եմ համարում հայտնել, որ իմ այդ աշխատանքին մեծապես օգնեց նորին Ս. Օծության Ամենայն Հայոց Վեհ կաթողիկոսը՝:

Այն համեստ պահանջները, որ դրեց գեներալ Անդրանիկը ներգաղթի համար առանձին զորամասեր կազմակերպելու վերաբերմամբ կատարելապես ցույց էին տալիս նրա զիջող, զոհաբերող և հայրենասեր բարյացակամությունը դեպի մեր տառապյալ փախստականությունը, Արարատյան հանրապետությունը և մեր պատմական գատը: Նա համաձայնվեց կատարելապես իմ այն առաջարկին, թե քանի դեռ խաղաղություն չի վերջացել, քանի դեռ չի կազմվել Միացյալ և անկախ Հայաստանի կառավարությունը, քանի դեռ մեր երկիրը չի ազատվել դարավոր բռնագրավողից և ներդաղթը օրվա հրամայականն է: Բաթումի հաշտության[3] հեղինակները իրավունք չպետք է ունենան մինչև վերջին բոպեն Գերմանո-Թուրքական բանակի դեմ պայքարողի առջև դնելու ձևական և անհիմն պահանջներ ու հավակնություններ, որոնք վերջիվերջո ներքին պառակտումներ միայն կարող են առաջ բերել, ներգաղթը ուշացնելու և գուցե նաև Միացյալ Հայաստանի կառավարությունը ծանր կացության մեջ դնել[ու]: Իր կողմից

էլ գեն[երալ] Անդրանիկը խոստանում էր նույնպես չհարուցանել նման ձևական դժվարություններ և ենթարկվել ամբողջովին ներգաղթի դեպքում մեկ ռազմաճակատ ստեղծելու բոլոր պահանջներին և կարգադրություններին:

Պարտք եմ համարում հայտնել, որ մեր այս առաջին բանակցության ներկա էին գերապատիվ տ. Տիրայր եպիսկոպոսը, պ[արոն] Պուատեպարը[6], անգլ[իացի] մայոր Գիպպոն և անգլիական ծառայության մեջ գտնվող մի սպա պ[արոն] Պալեոզյանը: Այս վերջին երկուքը ամեն կերպ աշխատեցին արգելքներ հարուցանել և թույլ չտալ, որ գեներալ Անդրանիկը համաձայնվի մեր առաջարկին: Ես ստիպված էի կետ առ կետ պատասխանել նրանց: Գեներալ Անգրանիկի կատարյալ համաձայնությունը իմ տեսակետներին մի ավելորդ ապացույց էր, թե անհարժեշտ է ունենալ ներքին անկախ մի քաղաքականություն, ինչ որ կարելի չեղավ հասկացնել հաջորդ օր պ[արոն] Խատիսյանին[7]:

Ապրիլ 25-ին ես վերադարձա Էջմիածնից Հանր[ապետության] կառավարության հետ նույն համաձայնությունը կայացնելու:

Ինչպես հայտնի է Գործադիր մարմնիդ, Հանր[ապետության] կառավարությունը ամեն բանը արել էր ներգաղթը իրենց պետական ներքին գործ դարձնելու համար և սակայն չէր կարողացել չընդունել, թե ներգաղթի կազմակերպությունը Գործադիր մարմնի բացարձակ իրավասության տակն է գտնվում: Ինչպես նաև գեներալ Բիչի մի արտահայտությունը ինձ մոտ ապրիլ 22-ի երեկոյան, թե ներգաղթը կարող էր սկսվել տասն և հինգ օրից, եթե Անդրանիկը հանձն առներ զինվորական մասերի կազմակերպությունը: Բացի այդ, Գործադիր մարմնին հայտնի է նույնպես, որ ինամատարության պ[արոն] մինիստրը[8] քանիցս և մի անգամ էլ ելեմտից պ. Մինիստրը[9] Գործադիր մարմնից խնդրել են ներգաղթի կազմակերպության նախահաշիվը, անհրաժեշտ դումարահատկացումները կատարելու համար: Ես ավելորդ չեմ համարում մի ուրիշ պարագայի վրա էլ հրավիրել Ձեր ուշադրությունը. թե ներգաղթի շուտափույթ կազմակերպությունը կարող էր Կովկասյան Հայաստանի դատը օրգանապես միացնել ընդհանուր Հայկական դատի հետ. հայ ժողովրդի անվիճելի իրավունքների տիրապետության նախ ընտրությունը տալ զանազան վիճելի հողամասերի հանդեպ և վերջապես փրկել սովամահ դաղթականները: Ձպետք է մոռանալ նաև այն հանդամանքը, որ Գործադիր մարմնի և Հանրապետական կառավար[ության] հետ ունեցած հարաբերությունների անկանոնությունը կարող էր բոլորովին վերանալ ներգաղթի շուտափույթ կազմակերպության համար և Հայ ժողովրդի բոլոր հատվածների մասնակցությունն էլ ապահովելով վերածնվող Հայրենիքի կազմակերպության գործի մեջ հնարավոր դարձնել թե խորհրդարանի և թե վարչության մեջ համադրծակցությունը, ինչպես նաև Հանրապետ[ական] կառավարության ձեռնարկած թուրքահայ առանձին զորամասերի կազմակերպությունը պատահական և անհեզինակավոր հիմունքներից ազատել և դնել իր իսկական տիրոջ ձեռքը: Այս բոլոր հիմունքներից բացի, ապրիլ 26-ին, վարչապետ պ[արոն] Խատիսյանին երեք անգամ խոսակցելով ես չեշտեցի նաև այն անհրաժեշտությունը, թե պետք է ունենալ անկախ պետության վայել մի

ներքին անկախ քաղաքականություն և թույլ չաալ, որ այդ հարցում ամենաբարյացակամ մեր «դաշնակիցն» էլ իր միջամտությունը ունենա, թե մեր առաջարկած ձևով թուրքահայ առանձին զորամասեր կազմակերպելը միայն կարող է ուժեղացնել Հանր[ապետական] կառավարության միջազգային դիրքը ե ներքին հիմքերը, թե գեն[երալ] Անդրանիկին հեռանալու հնարավորություն, եթե չասենք դրդապատճառներ տվողները, միայն թուլացնել են ձգտում Հանրապետ[ության] կառ[ավարության] բարոյական և իրավական ուժը, բաժանում են ավելի հեշտ տիրելու համար, թե ներկա կառավարությունը մի հաստատուն և մեծ քայլ արած կլինի ընդառաջ գալով իմ առաջարկության դեպի Միացյալ և անկախ Հայաստանի պետական կազմակերպությունը և այլն, և այլն:

Ես խնդրեցի պ[արոն] Խատիսյանից, որը թույլ տա նույն օրվա Մինիստրական խորհրդում հիմնավորել իմ առաջարկը, քաջ գիտենալով, որ նման դեպքեր տեղի են ունեցել ուրիշ անդամներ էլ նույնիսկ երկու օր առաջ, երբ Մինիստրական խորհրդին ներկա է եղել անգլիական ծառայության մեջ գտնվող հայ սպա ոմն, բայց նա ձևական առաջարկությամբ մերժեց այդ և ինձ հրավիրեց Մինիստրական խորհրդին այնպիսի ձևով, որ ես չէի կարող ընդունել: Նույն օր երեկոյան ժամը 5-ին պ[արոն] Խատիսյանը ինձ տվեց Մինիստրական խորհրդի միաձայն պատասխանը: Եվ որովհետև գեն[երալ] Անդրանիկի հետ գործակցելու իմ առաջարկին ես տվել էի մի այնպիսի նշանակություն, որ նրա հետ գործակցելը Գործադիր մարմնի հետ գործակցել կլիներ և նրան մերժելը՝ Գործադիր մարմնին մերժել, ուստի ես բերում եմ նրա պատասխանը բառացի «Հանր[ապետության] կառավարութ[յան] Մինիստրական խորհուրդը միաձայնությամբ դտնում է, որ դեներալ Անդրանիկի հետ համագործակցություն ոչ մի դեպքում հնարավոր չի կարող լինել, եթե դեներալ Անդրանիկը Երևան չգա և չհայտնի իր կատարյալ հպատակությունը ներկա կառավարության»: Մի քանի անգամ և մի քանի ձևերով կրկնված այս պատասխանից հետո ես մերժեցի դրանից առաջ դալիք կացության քննությունը, որ պահանջում էր պ[արոն] վարչապետը և անմիջապես մեկնեցի Էջմիածին: Նույն օր երեկոյան և հաջորդ օր առավոտյան շատ երկար լուրջ և մանրակրկիտ քննության ենթարկեցինք ներդաղթի և մեր քաղաքական դատի ներկա կացությունը գեն[երալ] Անդրանիկի և իր սպայակույտի հետ: Հարցերին մոտենալու և քննելու այն լրջությունը և խոհականությունը, որ երևան բերեց դեն[երալ] Անդրանիկը, կատարելապես ապացուցանում էին, որ նա ինչքան էլ հոդնած, այնուամենայնիվ պատրաստ է նորից նվիրվել մեր ժողովրդի կենսական հարցերի լուծման, որ նրա մեջ ոչ թե խռովականությունն էր խոսում, այլ ճշմարիտ և անկեղծ ժողովրդասիրությունը, որ նա չհարգելով կառավարութ[յան] հավակնությունները ոչ թե անձնական տեսակետներ էր առաջ բերում, այլ մեր դաբավոր դատի պաշտպանության առաջնությունն էր տալիս, պաշտպանած լինելու նաև վիճելին, ինչպես նաև մի հայտարարի բերած չլինելու համար, մինչև վերջին բոպեն հավատարիմ մնացող դաշնակիցը այդ առավելությունը չունեցողների հետ: Սառնությամբ քննվեց նաև այն պարադան, թե ինչքան նպատակահարմար կլիներ մեր

դատի ընդհանուր պաշտպանության համար, եթե պետք լիներ, որ գեն[երալ] Անդրանիկը Երևան գար և հպատակվեր կառավարության:

Բայց Հանր[ապետության] կառավարության բացարձակ անբարյացակամությունը պատմական այնպիսի մի վայրկյանում, երբ պահանջում էր մեր բոլոր տեսակի և որակի ուժերի զինվորագրումը և քաջալերումը ապացուցանում էին միայն, որ կառավարությունը դերադասում է վարել իր առանձնահատուկ քաղաքականությունը, իր խնամակալությունը, Միացյալ Հայաստանի կառավարություն դառնալու իր գաղտնի ձգտումները, մի Հայրենիք ստեղծելու իրավունքի բռնագրավումը և աններողամտությունը, քան թե նրա բարոյական և պատմական իրավատեր հատվածի գործակցությունը և աշխատակցությունը: Մի քանի փաստեր էլ ապացուցանում էին վերե հիշածս ներքին ինքնուրույն քաղաքականության անհրաժեշտությունը. որովհետև անկարելի եղավ այս կառավարության հասկացնել, թե գեն[երալ] Անդրանիկին հեռացնելու և կղզիացնելու երկար ժամանակյա փորձերը միայն հայկական որևէ իշխանության, ներկա դեպքում Հանրապետական կառավարության, ուժերի ջլատման և թուլացման կարող էր նպաստել:

Այդ պատճառով էլ ոչ մի առարկություն կարելի չէր մեջտեղ բերել և հիմնավորել գեն[երալ] Անդրանիկին այն որոշման դեմ, թե նա պետք է հեռանա այս երկրից:

Ներկայացնելով իմ վարած բանակցությունների այս ընդհանուր զեկուցումը, ես ուզում էի միայն Գործադիր մարմնի համար պարզ դարձնել, թե ներկա պատասխանատու և ծանր պատմական վայրկյանում ինչպե՞ս էր, որ հնարավոր չեղավ գեներալ Անդրանիկի և ներկա կառավարության հետ համադործակցությունը, Միացյալ Հայաստանի դաղափարի և գործի պաշտպանությունը և հատվածական և ընդհանրական տեսակետների պաշտպանությունը, որովհետև ընդհանուր հայկական տեսակետներով առաջնորդվողները իրենց հատվածական տեսակետին են միայն գերակշռություն տալիս ու ուզում են հիմքերը դնել մի Հայրենիքի, որ պատահականորեն մի խումբ փոքրամասնության ձեռքով պիտի փաթաթվի անհրաժեշտարար բոլորի վզին: Եվ եթե պետք լինի, որ ես մի եզրակացություն էլ բերեմ, այդ էլ այն կլինի, որ թախանձագին խնդրեմ Գործադիր մարմնից, դեռևս չհուսահատվել, մի վերջին փորձն էլ կատարել մեր ընդհանուր Հայրենիքի սիրույն Համագործակցության, թույլ չտալու համար ներքին պայքարի պատեհությունից օգտվեն ժողովրդից հեռու դտնվողները և մի նոր տեսակի չարիք գառնան: Բացի այդ, մի վերջին փորձ էլ կատարել ներգաղթի կազմակերպության համար դեռևս տրամադրելի ուժերը հավաքելու և կենտրոնացնելու, որից հետո միայն ներգաղթ ուշացնողներին մենք իրավունք կունենանք ներգաղթը խանգարողներ էլ համարել: Որովհետև իմ կարծիքով, այս կառավարության մեջ մեր չգտած հայրենասիրության հանդեպ մենք պետք է դուրս բերենք մի ավելի մեծ հայրենասիրություն:

Վարազդատ Տերոյան

(Ներկայացված է Արևմտահայ Գործադիր մարմնին 1919 – ապրիլ 28-ի նիստի մեջ)

ՀԱԱ Պ. ֆ. 243, ց. 1, գ. 14, թ. 1–4: Ձեռագիր:

Ծանոթագրություններ

– 2 –

1. *Ստեփան Մամիկոնյան (1859–1923), իրավաբան, հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական և մշակութային գործիչ: Կարմիր Խաչի Մոսկվայի հայկական կոմիտեի նախագահ, Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի և Հայաստանի խորհրդի (խորհրդարան) անդամ:*
2. *Գրիգոր Զալխուշյան (1861–1931), հայ հասարակական գործիչ, իրավաբան: 1919–1920 թթ. եղել է ՀՀ Գլխավոր հյուպատոսը Դոնի Ռոստովում: 1920 թ. Հայ անկուսակցականների միության նախագահ:*
3. *Ալեքսանդր Ասրիբեկյան, սոցիալ-դեմոկրատական (մենշևիկյան) կուսակցության անդամ: Հայ անկուսակցականների միության փոխնախագահ:*
4. *Վարդան Վարդանով (1853–1919), հայ կենսաբան, պրոֆեսոր:*
5. *Հովհաննես Թադևոսյան (1889–1974), հայ նկարիչ, պրոֆեսոր:*
6. *Այդ պատգամավորը Միքայել Պապաջանյանն էր: Տե՛ս Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ. 1191, ց. 2, գ. 1951, թ. 9:*
7. *Կոմիտեի լրիվ անվանումն է՝* Комитет Ее Императорского Высочества Великой княжны Татьяны Николаевны.
8. *Տիգրան Ռասմաջյան [Ռաշմաճյան] (1862–1946), հայ մանկավարժ: Որպես ուսուցիչ և տեսուչ աշխատել է Ալեքսանդրապոլում, Երևանում և Թիֆլիսում:*
9. *Գևորգ Ե Սուրենյանց (Տփղիսեցի), (1847–1930), Ամենայն Հայոց կաթողիկոս 1911–1930 թթ.:*
10. *Հայկ-Տեր Միքայելյան, հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ: Եղել է Բաքվի «Հայոց Մարդասիրական ընկերություն հանուն Ս. Գրիգոր Լուսավորչի» մշակութային, կրթական և բարեգործական ընկերության նախագահ:*
11. *Համբարձում Առաքելյան (1855–1918), հայ հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, Հայ ժողովրդական կուսակցության հիմնադիրներից: 1913–1918 թթ. հրապարակել է «Արոր» ամսագիրը և «Մշակ» թերթը:*
12. *Սամսոն Հարությունյան (1875–1941), հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ: Հայ ժողովրդական կուսակցության ղեկավարներից: Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության նախագահ: Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի անդամ, 1918–1919 թթ. ՀՀ արդարադատության նախարար:*
13. *Ավետիք Ահակյան (1864–), հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՀԴ անդամ: ՀՀ խորհրդի նախագահ 1918–1919 թթ., խորհրդարանի փոխնախագահ (1919), հանրային խնամատարության նախարար (1919):*
14. *Փանոս Թերլեմեզյան (1865–1945) նկարիչ, ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Վան քաղաքի Այգեստան թաղամասի Զինվորական մարմնի անդամ:*

– 3 –

1. *Արևմտահայերի 1-ին համագումարը տեղի է ունեցել Երևանում 1917 թ. մայիսի 2–11-ին: Քննարկվել են գաղթականությանն օգնելու, հայրենադարձության, որբերի, հայության արևմտահայ և արևելահայ հատվածների համագործակցության հարցեր:*

– 4 –

1. Անդրանիկ Օզանյան (1865–1927), ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, ազգային հերոս: 1917 թ. փետրվարից ղեկավարել է արևմտահայ փախստականների օգնության և տեղավորման աշխատանքները: Երևանում նախաձեռնել է Արևմտահայերի առաջին համագումարը (1917 թ. մայիս): 1918 թ. հունվարին նշանակվել է Հայկական բանակային կորպուսի գիվիզիայի հրամանատար: Նույն ամսին նրան շնորհվել է ռուսական բանակի գեներալ-մայորի կոչում: 1918 թ. հունիսին գլխավորել է Հայկական առանձին հարվածող ջոկատը: Մասնակցել է Զանգեզուրի ազատագրմանը: 1919 թ. ապրիլին ցրել է իր ջոկատը և հեռացել արտասահման:
2. Ի նկատի ունի Հայաստանի Հանրապետությունը:
3. Արևմտահայ գործադիր մարմին:
4. Ի նկատի ունի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին:
5. Կնքվել է 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում, Օսմանյան Թուրքիայի և ՀՀ կառավարության միջև: Պայմանագրով սահմանափակվել են Հայաստանի տարածքը, զինուժը և այլն:
6. Պուատերար, ֆրանսիական զինվորական առաքելության անդամ, կապիտան:
7. Հովհաննես Խատիսյան (1874–1945), քաղաքական գործիչ, ՀՀԴ անդամ: 1910–1917 թթ. Թիֆլիսի քաղաքագլուխ: 1918 թ. Անդրկովկասի Դեմոկրատական Ֆեդերատիվ Հանրապետության ֆինանսների և պարենի, ապա խնամատարության նախարար: ՀՀ արտաքին գործերի նախարար, 1919 թ. օգոստոսից մինչև 1920 թ. մայիսը՝ ՀՀ վարչապետ:
8. 1919 թ. փետրվարից մինչև հունիս խնամատարության մինիստրը Սահակ Թորոսյանն էր:
9. Ելմտից կամ ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատարը Գրիգոր Ջաղեթյանն էր: